DREPT INTERNAŢIONAL PRIVAT

UNELE PROBLEME GENERALE PRIVIND CONFLICTELE ÎN RAPORTURILE JURIDICE DE DREPT INTERNAŢIONAL PRIVAT PRIN PRISMA CONVENŢIEI DE LA HAGA DIN 05 OCTOMBRIE 1961 PRIVIND CONFLICTELE DE LEGISLAŢIE REFERITOARE LA FORMA DISPOZIŢIILOR TESTAMENTARE

Igor ŞEREMET*

ABSTRACT:

GENERAL ASPECTS REGARDING CONFLICTS IN INTERNATIONAL PRIVATE LAW'S LEGAL RELATIONS ACCORDING TO THE HAGUE CONVENTION FROM 05 OCTOBER, 1961 ON THE CONFLICTS OF LAWS RELATING TO THE FORM OF THE TESTAMENTARY DISPOSITIONS

In 2011the Republic of Moldova ratified the Hague Convention on conflicts of law relating to the form of testamentary dispositions (05.10.1961) by Law No.107 from 19.05.2011. According to the art.1576 (1) of the Moldovan Civil Code the applicable law to the civil law relationships with foreign character is established in accordance with international treaties Moldova is part at, Civil Code of Moldova and international customs recognized by Republic of Moldova. However, based on the ratified Convention the conflicts of law regarding the form of testamentary dispositions will be solved based on the norms provided by this Convention, thus excluding the sources of the national law.

Key words: *The Moldovan Civil Code, the national law, civil law relationships, conflicts of law, testamentary dispositions,*

РЕЗЮМЕ:

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА СОГЛАСНО ГААГСКОЙ КОНВЕНЦИИ ОТ 5 НОЯБРЯ 1961 О КОЛЛИЗИИ ЗАКОНОВ КАСАЮЩИХСЯ ФОРМЫ ЗАВЕЩАТЕЛЬНЫХ РАСПОРЯЖЕНИЙ

С момента принятия Республикой Молдова Гаагской Конвенции от 5 ноября 1961 о коллизии законов касающихся формы завещательных распоряжений, на основании Закона №107 от 19.05.2011, согласно ст. 1576 ч. (1) Гражданского Кодекса Республики Молдова, которая предусматривает что, «Закон, подлежащий применению к гражданско-правовым отношениям, осложненным иностранным элементом, определяется на основании международных договоров, одной из которых является Республика Молдова, настоящего кодекса, иных законов Республики Молдова и международных обычаев, признанных Республикой Молдова», коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений будут решаться в соответствии с Конвенцией, таким образом, устраняя применение внутренних коллизионных норм Республики Молдова.

Ключевые слова: *Молдавский гражданский кодекс, национальное законодательство, гражданско-правовые отношения, коллизионное право, завещательные распоряжения.*

Cuvinte-cheie: *Codul Civil al Republicii Moldova, drept naţional, relaţiii de drept civil, conflict de legi, o testament.*

* ***ŞEREMET Igor*** - Doctor în drept, Universitatea de Stat din Moldova. (Chişinău, Republica Moldova); ***SEREMET Igory*** - Candidate of legal sciences, The Moldova State University. (Kishinev, The Republic of Moldova); ***ШЕРЕМЕТ Игорь*** - Кандидат юридических наук, Молдавский государственный университет. (Кишинев, Республика Молдова).

Republica Moldova a aderat la Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 prin Legea nr. 107 din 19.05.2011.[1]

Alte State care au devenit Părţi la Convenţie sunt: Australia (22.11.1996), Austria (05.01.1964), Armenia (30.04.2007), Belgia (19.12.1971), Bosnia şi Herţegovina (06.03.1992), Croaţia (08.10.1991), Danemarca (19.09.1976), Estonia (12.07.1998), Finlanda (23.08.1976), Franţa (19.11.1967), Germania (01.01.1966), Grecia (02.08.1983), Irlanda (02.10.1967), Israel (10.01.1978), Japonia (02.08.1964), Luxemburg (05.02.1979), Montenegro (03.06.2006), Olanda (01.08.1982), Norvegia (01.01.1973), Polonia (02.11.1969), Serbia (27.04.1992), Slovenia (28.06.1991), RSA (04.12.1970), Spania (10.06.1988), Suedia (07.09.1976), Elveţia (17.10.1971), Macedonia (17.11.1991), Turcia (22.10.1983), Ucraina (14.05.2011), Botswana (17.01.1969), Lesotho (04.10.1966), Insula Maurice (12.03.1968), Antigua şi Barbuda (01.11.1981), Brunei (09.07.1988), Fidji (10.10.1970), Grenada (07.02.1974), Swaziland (22.01.1971), Tonga (04.06.1970).[2]

În sensul art. 1576 alin. (1) din Codul civil al Republicii Moldova, conform căruia, *„Legea aplicabilă raporturilor de drept civil cu element de extraneitate se determină în baza tratatelor internaţionale la care Republica Moldova este parte, prezentului cod, altor legi ale Republicii Moldova şi cutumelor internaţionale recunoscute de Republica Moldova”*, conflictele de legi referitoare la forma dispoziţiilor testamentare vor fi soluţionate în baza normelor conflictuale prevăzute de Convenţie, fiind înlăturate normele conflictuale prevăzute de izvoarele de drept intern ale Republicii Moldova.

Unicul scop al Convenţiei constă în determinarea, conform normelor conflictuale uniformizate, legea aplicabilă condiţiilor de formă ai testamentului.

Din start, se observă folosirea sistematică în textul Convenţiei a termenului „dispoziţie testamentară” decât al celui de „testament”.

Potrivit Dicţionarului explicativ al limbii române, conceptul **dispoziţie,** semnifică *„Dorinţă (momentană) de a face un anumit lucru”*.[3]

La rândul său, verbul – **Dispune,** *dispun*, subînţelege – *„1. A hotărî, a decide, a ordona. 2. A avea la dispoziţie, a avea posibilitatea de a utiliza ceva sau pe cineva după propria dorinţă”*.[4]

După profesorul Batiffol, *„Dispoziţia testamentară, dă posibilitatea de a cuprinde şi ultima voinţă a defunctului, exprimată în acte, obiectul cărora îl formează nu numai în exclusivitate testamentul, spre exemplu – prin scrisoare”*[5].

Spre deosebire de Convenţie, norma conflictuală din art. 1623 alin. (2) lit. a) din Codul civil al Republicii Moldova, foloseşte conceptele de: *„Întocmirea, modificarea sau revocarea testamentului ...”* şi nu de *dispoziţie testamentară.*

Conform art. 1449 alin.(1) din Codul civil, *„Testamentul este un act juridic solemn, unilateral, revocabil şi personal prin care testatorul dispune cu titlu gratuit, pentru momentul încetării sale din viaţă, de toate bunurile sale sau de o parte din ele”.*

Totodată, potrivit art. 1465 din Codul civil, *„Testatorul poate modifica sau revoca testamentul în orice moment:*

a). prin întocmirea unui nou testament, care revocă în mod direct, total sau parţial, testamentul anterior ce contravine noului testament;

b). prin depunerea unei cereri la notar;

c). prin distrugerea tuturor exemplarelor testamentului olograf”.

Soluţia în conflictul dat de calificare este prevăzută de art. 1577 alin. (1) din Codul civil al Republicii Moldova, conform căruia, *„La determinarea legii aplicabile raporturilor de drept civil cu element de extraneitate, se va ţine cont de calificarea conceptelor juridice efectuată conform dreptului Republicii Moldova, dacă legea şi tratatele internaţionale la care Republica Moldova este parte nu prevăd altfel”.*[6]

[1] Promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.164-VI din 20.06.2011. În: Monitorul Oficial nr. 103-106/270 din 24.06.2011, în vigoare din 24.06.2011.

[2] [On-line]: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.status&cid=40#mem. (Vizitat la: 07.10.2012).

[3] Dicţionarul explicativ al limbii române. Ediţia a II-a. Bucureşti: Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura „Univers Enciclopedic”, 1998, p. 309.

[4] Ibidem, p. 309 - 310.

[5] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 160.

[6] Codul civil nr.1107-III din 06.06.2002, promulgat prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 719-III din 11.06.2002. În: Monitorul Oficial nr. 82-86/661 din 22.02.2002, în vigoare din 12.06.2003.

Adică, din cauza că, Convenţia nu prevede careva soluţii privind soluţionarea conflictului de calificare a instituţiei – ***dispoziţie testamentară***, mai ales dacă cuprinde întocmirea, modificarea sau revocarea testamentului, atunci, forul din Republica va soluţiona acest conflict după regula *lex fori*, conform legii proprii.

Astfel, normele convenţionale permit aprecierea valabilităţii formei „dispoziţiilor testamentare" în cazul când legea aplicabilă recunoaşte efectele juridice ale acestora.

Totodată, Convenţia din 1961 nu conţine reglementări în materia contractelor testamentare, chiar şi dacă excluderea acestor relaţii din obiectul de reglementare nu este prevăzută expres în textul acesteia. Aceasta se argumentează prin interpretarea contractului testamentar ca act juridic bilateral, în timp ce testamentul reprezintă un act juridic unilateral al testatorului, care îl poate revoca în mod unilateral, în orice moment.[7]

În unele sisteme de drept, testamentul oferă posibilitatea reglementării nu numai transmiterea bunurilor pentru cauză de moarte în baza unui act juridic unilateral, dar şi alte instituţii juridice, cum ar fi: recunoaşterea copilului născut în afara căsătoriei, stabilirea tutelei şi curatelei, etc. Câmpul de reglementare a Convenţiei cuprinde şi aceste instituţii în sensul valabilităţii condiţiilor de formă. Însă, pentru evitarea unor neconcordanţe, art. 12 din Convenţie prevede posibilitatea formulării de către Părţi a rezervelor la acest capitol, şi anume, *„Fiecare din Părţile contractante are dreptul de a formula rezerve privind excluderea aplicării prezentei Convenţii în materia testamentului, care conform legii proprii, nu se referă la relaţiile succesorale"*.[8]

Aplicarea în spaţiu. Din punct de vedere al aplicării în spaţiu, Convenţia din 1961 are un caracter universal.

Astfel, conform art.6 din Convenţie, *„Aplicarea normelor conflictuale, prevăzute de prezenta Convenţie, nu depinde de careva condiţii de reciprocitate. Prezenta Convenţie este aplicată, chiar dacă cetăţenia persoanelor interesate sau norma materială, care urmează a fi aplicată, în contextul prevederilor din Convenţie, nu este cetăţenia sau norma materială ale Părţilor Contractante"*.

Adică, norma conflictuală prevăzută în Convenţie are prioritate faţă de norma corespunzătoare din sistemul de drept naţional al Părţilor contractante.

Obiectivele Convenţiei constau în lărgirea maximală a valabilităţii condiţiilor de formă a dispoziţiilor testamentare. În acest sens, Convenţia pune la dispoziţie un şir de legi aplicabile, care au legăturile necesare cu condiţiile de formă ale dispoziţiei testamentare. Unele din regulile speciale depăşesc limitele domeniului condiţiilor de formă ale testamentului de aspectele privind condiţiile de fond şi efectele juridice.

Legile aplicabile. Articolul 1 din Convenţie stabileşte un şir de legi aplicabile, care pot fi aplicate, în mod alternativ, condiţiilor de formă ale dispoziţiilor testamentare. Aceste legi sunt numai cele interne, materiale ale statelor corespunzătoare. Folosirea expresie date este necesară pentru a exclude aplicarea mecanismului retrimiterii, care nu este acceptată, conform regulii generale, în materia formei actelor juridice. Mai mult ca atât, competenţa legii materiale determinată conform regulii *locus regit actum*, este admisă în multe sisteme de drept, pornind de la ideea că, autorul actului juridic unilateral are posibilitate de a face cunoştinţă cu condiţiile impuse de legea locală.

După profesorul Batiffol, *„Impunerea testatorului a obligaţiei de a face cunoştinţă cu cerinţele legislaţiei locale în materia dreptului internaţional privat, ar crea un şir de dificultăţi, care lipseşte regula de atractivitatea sa de bază"*.[9]

Printre probleme generale privind conflictele în raporturile juridice de Drept internaţional privat prin prisma Convenţie pot fi identificate un şir de aspecte teoretice şi practice:

A. Calificarea conceptelor şi instituţiilor juridice din Convenţie. Soluţionarea conflictelor de calificări.

În sensul art.1 din Convenţie, *„Dispoziţia testamentară sunt valabile din punct de vedere ai formei, dacă ea corespunde legii interne:*

1. *Locului, unde testamentul a fost întocmit, sau*

2. *Cetăţeniei testatorului în momentul când a întocmit dispoziţia testamentară sau în momentul decesului său, sau*

3. *Locului domiciliului testatorului în momentul când a întocmit dispoziţia testamentară sau în momentul decesului său, sau*

[7] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 168.

[8] Astfel de rezerve au fost formulate de către Austria, Luxemburg, Polonia şi RSA.

[9] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 161.

4. *Locului unde testatorului a avut ultima reşedinţă obişnuită în momentul când a întocmit dispoziţia testamentară sau în momentul decesului său, sau*

5. *În cazul imobilului, locului aflării acestuia."*

1. *Locus regit actum* sau *lex loci actus* – legea locului încheierii actului juridic. Dispoziţia testamentară este valabilă din punct de vedere al formei, dacă ea corespunde legii interne a statului, unde testatorului a întocmit acest act juridic.

Spre deosebire de Convenţie, conform normei conflictuale din art. 1623 alin. (2) lit. a) din Codul civil al Republicii Moldova, *„Întocmirea, modificarea sau revocarea testamentului sunt considerate valabile dacă actul respectă condiţiile de formă aplicabile la data când a fost întocmit, modificat sau revocat, ori la data decesului testatorului, conform legii locului unde actul a fost întocmit, modificat sau revocat".*

Dacă, urmare a soluţionării conflictului de calificare conform *lex fori*, organul competent încadrează acţiunile de întocmire, modificare sau revocare a testamentului în acţiunea de dispoziţie testamentară, atunci, legea locului întocmirii dispoziţiei testamentare, se aplică doar la momentul întocmirii dispoziţiei testamentare şi nu în momentul decesului testatorului.

De facto, testatorul având statutul de străin pe teritoriul unui stat, are posibilitatea de a se familiariza cu condiţiile impuse de legea locală şi de a fi asistat de un jurist sau notar în cadrul procedurii de întocmire a dispoziţiilor testamentare.

Considerăm că, asistarea unui jurist este necesară în cazul întocmirii, conform art. 1458 lit. a) din Codul civil, a testamentului olograf – scris în întregime personal, datat şi semnat de testator.

Asistarea notarului, conform art. 1458 lit. b) şi c), este necesară în cazul:

- Testamentului autentic – autentificat notarial, precum şi asimilat cu cel autentificat notarial;

- Testamentului mistic – scris în întregime, datat şi semnat de testator, strâns şi sigilat şi apoi prezentat notarului, care aplică inscripţia de autentificare pe plic şi îl semnează împreună cu testatorul.

Concomitent, poate să intervină cazuri când, aplicarea regulii *locus regit actum* poate crea un şir de dificultăţi.

Spre exemplu, după cum a indicat raportorul oficial pe marginea prezentei Convenţii la Sesiunea IX a Conferinţei de la Haga de drept internaţional privat, profesorul M.H. Batiffol, la astfel de cazuri se atribuie, momentul întocmirii dispoziţiei testamentare la bordul unei aeronave, când survolează marea liberă. El presupune că, în acest caz, *„Judecătorul, care examinează cazul, trebuie să se conducă de propriul sistem de drept internaţional privat pentru determinarea legilor aplicabile, care urmează a fi apreciate ca valabile la locul întocmirii testamentului"*.[10]

Totuşi, în majoritatea unor astfel de cazuri, în calitate de *locus regit actum* şi conform regulii *lex flagi* va fi determinată competenţa sistemului de drept al statului sub al cărui drapel survolează.

Respectiv, cazurile exclusive de genul celui menţionat sunt acoperite de prevederile Convenţie, care pune la dispoziţie un şir de legi competente, care sunt capabile în asigurarea valabilităţii testamentelor în baza altor criterii.

2. *Lex patriae* – legea cetăţeniei. Forma dispoziţiilor testamentare va fi valabilă dacă ea corespunde formei prevăzută de legea statului, a cărui cetăţean era testatorul la momentul întocmirii sau la momentul decesului său.

Argumentarea aplicării acestei reguli constă în faptul că, testatorul este familiarizat cu legislaţia naţională şi are preferinţa de a fi folosită la guvernarea formei dispoziţiilor testamentare, mai ales, când are un caracter permisiv privind admiterea formei simplificate a testamentului – olograf.

Oricum, introducerea în Convenţie a regulii - ***lex patriae*** este o noutate pentru statele unde domină sistemul de drept anglo-saxon, care determină legea personală conform regulii – ***lex domicilii***.

Tradiţional se aplică legea statului, al cărui cetăţean era testatorul la momentul întocmirii testamentului. Însă, Convenţia, conform regulii – *favor testamenti* (avantajul testatorului), admite că dispoziţiile testamentare vor fi valabile, din punct de vedere ai formei, dacă ea corespunde legii statului, al cărui cetăţean va fi testatorul la momentul decesului.

După autorul rus, *И.Г. Медведев, „dacă testatorul are cetăţenia a doua sau mai multe state, atunci el are posibilitatea de a alege legea cea mai convenabilă pentru el. Avantajul acestei posibilităţi de a asigura valabilitatea de formă a dispoziţiilor testamentare constă în faptul că, testatorul ocoleşte*

[10] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 161.

dificultăţile, care pot interveni în cazul necesităţii de a stabili cetăţenia reală"[11].

Considerăm că, rolul principal în determinarea legii statului, al cărui cetăţean era testatorul la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare sau la momentul decesului său, îi revine organului competent (instanţa de judecată, notarul, etc.) care soluţionează conflictul de calificări privind stabilirea cetăţeniei aplicabile în cazul când testatorul are două sau mai multe cetăţenii.

Respectiv, conform art. 1587 alin. (2) din Codul civil, *„Legea naţională a cetăţeanului se consideră legea statului a cărui cetăţenie o are persoana. Determinarea cetăţeniei se face conform legii statului a cărui cetăţenie se invocă. În cazul în care persoana are două sau mai multe cetăţenii, legea naţională se consideră dreptul statului cu care persoana are cele mai strânse legături".*

Astfel, organul competent califică şi conceptul - *cele mai strânse legături* conform regulii *lex fori*, care, reieşind din circumstanţele fiecărui caz, pot fi: ultimul domiciliu comun cu familia sau reşedinţa lor, locul aflării a majorităţii masei succesorale, etc..

3. *Lex domicilii*, legea domiciliului. Valabilitatea formei dispoziţiilor testamentare, la fel, va fi asigurată dacă, ea corespunde normei materiale a statului, unde, la momentul întocmirii sau decesului, testatorul avea domiciliul său.

Unele sisteme de drept, în special cel anglo-saxon, folosesc punctul de legătură al domiciliului pentru recunoaşterea valabilităţii formei dispoziţiilor testamentare în materia bunurilor mobile.

Introducerea punctului de legătură – ***lex domicilii*** în Convenţie este argumentată prin intenţia de unificare a regulilor conflictuale specifice diferitor sisteme de drept ale Părţilor contractante. Domiciliul reprezintă „centrul vital" al testatorului, fapt care presupune cunoaşterea legilor statului unde îşi are domiciliul, la fel cum, am argumentat prezumţia cunoaşterii legii naţionale conform regulii – ***lex patriae.***

Însă, e cunoscut faptul că punctul de legătură – *domiciliu* este calificat în mod diferit în sistemele de drept existente, astfel fiind create conflicte de calificări, care urmează a fi soluţionate de către forul competent.

Domiciliul persoanei fizice, în dreptul Republicii Moldova este locul unde aceasta îşi are locuinţa statornică sau principală (art. 30 alin. (1) din Codul civil). În dreptul englez, domiciul este locul unde persoana are intenţia de stabilire permanentă şi de aceea se aproprie de cetăţenie, ca stabilitate.

Astfel, întru evitarea conflictului de calificare privind punctul de legătură - *domiciliul* testatorului la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare sau în momentul decesului său, Convenţia a stabilit o regulă unică de calificare, şi respectiv, oferind soluţie privind determinarea legii după care va fi calificată conceptul de *domiciliu.*

Conform art. 1 alin. (3) din Convenţie, *„Întrebarea dacă, testatorului a avut domiciliu într-un loc anume, se soluţionează conform legii statului din locul dat".*

Rezultă că, în privinţa aceleiaşi persoane pot fi invocate existenţa a mai multor domicilii în state diferite: în Danemarca – în sensul *„reşedinţei obişnuite"*, în Germania – din cauza *„reşedinţei permanente"*, în Anglia – conform *„ultimului domiciliu"*. Aceste circumstanţe formează pluritatea de domicilii ale testatorului în sensul legilor susceptibile de a guverna forma dispoziţiilor testamentare ca şi în cazul pluralităţii de cetăţenii.

Este o tendinţă pozitivă, deoarece rezultatul calificării punctului de legătură – *domiciliu* conform mai multor legii aflate în conflict măreşte numărul legilor materiale capabile a confirma forma dispoziţiilor testamentare.

În scopul evitării acestei tendinţe, în special, crearea pluralităţii legilor după care punctul de legătură – *domiciliu* poate fi calificat, Republica Moldova, prin art. 1 alin. (2) din Legea nr. 107 din 19.05.2011 a aderat la Convenţia privind conflictele de legislaţie referitoare la forma dispoziţiilor testamentare cu următoarea rezervă: *„În conformitate cu articolul 9 din Convenţie, Republica Moldova îşi rezervă dreptul, prin derogare de la al treilea alineat din art.1, de a stabili, corespunzător cu lex fori, locul unde testatorul şi-a avut domiciliul".*[12]

Adică, prin formularea acestei rezerve, Republica Moldova a exclus aplicarea calificării punctului de legătură – *domiciliu* în sensul Convenţiei, aplicând regula calificării după *lex fori* prevăzută de art. 1577 alin. (1) din Codul civil al Republicii Moldova.

[11] Медведев И.Г. Имущественные отношения супругов и наследование, Комментарий к Конвенциям. Москва: Изд.: Wolters Kluwer, 2007, с. 116.

[12] Astfel de rezerve au fost formulate şi de Marea-Britanie, Elveţia, Turcia, RSA, etc.

Organul competent din Republica Moldova va califica punctul de legătură – *domiciliu* în sensul art. 30 alin. (1) din Codul civil, conform căruia, *„Domiciliul persoanei fizice este locul unde aceasta îşi are locuinţa statornică sau principală. Se consideră că persoana îşi păstrează domiciliul atât timp cât nu şi-a stabilit un altul”.*

Astfel, spre exemplu, dacă declarând în faţa forului din Anglia despre faptul că la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare, autorul acestora a avut domiciliul în Republica Moldova, atunci judecătorul englez va aplica norma materială proprie şi nu moldovenească, ca legea domiciliului testatorului invocând că, testatorului nu a schimbat domiciliul în Republica Moldova ci a păstrat primul său domiciliu din Anglia. Respectiv, testamentul olograf întocmit conform legii materiale a Republicii Moldova nu va corespunde legii materiale engleze, ca lege a primului domiciliu al testatorului.

Această soluţie negativă nu are nici o importanţă practică, deoarece Convenţia mai recunoaşte şi competenţa legi locului unde testatorul a avut reşedinţa obişnuită la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare sau în momentul decesului său.

Mai mult ca atât, ca şi în cazul aplicării *lex patriae,* Convenţia admite trimiterea la legea domiciliului testatorului atât la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare cât şi în momentul decesului său.

4. Locul reşedinţei obişnuite.

Conform art. 3 din Legea cu privire la recensământul populaţiei şi al locuinţelor din Republica Moldova în anul 2014, ***„Reşedinţa obişnuită*** **semnifică locul în care o persoană îşi petrecea în mod normal perioada de odihnă zilnică, indiferent de absenţele temporare (în scopul recreerii, vacanţei, vizitelor la rude şi prieteni, afacerilor, tratamentului medical, pelerinajelor religioase, etc..)”**.[13]

Sub aspect comparativ al calificării conceptului – reşedinţa obişnuită, remarcabilă este cea formulată în art.2570 din Codul civil român, conform căruia, *„reşedinţa obişnuită a persoanei fizice este în statul în care persoana îşi are locuinţa principală, chiar dacă nu a îndeplinit formalităţile legale de înregistrare. Reşedinţa obişnuită a unei persoane fizice acţionând în exerciţiul activităţii sale profesionale este locul unde această persoană are stabilimentul său principal. Pentru determinarea locuinţei principale vor fi avute în vedere acele circumstanţe personale şi profesionale care indică legături durabile cu statul respectiv sau intenţia de a stabili asemenea legături. ... Dovada reşedinţei obişnuite se poate face cu orice mijloace de probă”.*[14]

După Ioan Macovei, în concordanţă cu orientarea practicii internaţionale, prin textul art. 2570 din Codul civil român se generalizează conceptul de reşedinţă obişnuită, asigurând o aplicare preponderentă a **legii forului**. Reşedinţa obişnuită a persoanei fizice este statul în care îşi are **locuinţa principală**, fără a fi condiţionată de îndeplinirea formalităţilor legale de înregistrare. Dacă persoana fizică acţionează în exerciţiul activităţii sale profesionale, reşedinţa obişnuită va fi locul unde îşi are **stabilimentul** său **principal**. Pentru stabilirea locuinţei principale se va ţine seama de anumite **circumstanţe personale** şi **profesionale**. Relevante vor fi acele circumstanţe care indică legături durabile cu statul sau intenţia de a stabili asemenea legături. Dovada reşedinţei obişnuite se face prin orice **mijloc de probă.**[15]

Respectiv, în sensul art. 1577 alin.(1) din Codul civil, organul competent din Republica Moldova, va califica termenul de *reşedinţă obişnuită* în sensul Legii nr. 90 din 26.06.2012, astfel determinând şi legea materială căreia, trebuie să corespundă forma dispoziţiilor testamentare pentru a fi recunoscută valabilitatea de către forul competent.

Astfel, soluţiile în acest sens pot fi diferite de la sistem de drept la altul, în dependenţă de formele calificării specifice acestora: calificarea după *lex fori, lex causae, proper law*, şi nu în ultimul rând, dacă sunt prevăzute careva excepţii de la aceste reguli.

Adică, dacă organul competent va stabili suficiente circumstanţe pentru calificarea conceptului – reşedinţa obişnuită, conform propriului sistem de drept, se va conduce de art. 1577 alin. (1) din Codul civil. Însă, dacă nu vor fi

[13] Legea nr. 90 din 26.04.2012, promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 117-VII din 13.06.2012. În: Monitorul Oficial nr. 126-129/407 din 22.06.2012, în vigoare din 22.06.2012.

[14] Codul civil al României, adoptat prin Legea nr.287/2009, promulgat prin Decretul Preşedintelui României nr. 518/2011. În: Monitorul Oficial al României nr.409 din 10 iunie 2011, intrat în vigoare la 01 octombrie 2011.

[15] Flavius-Antoniu Baias, Eugen Chelaru, Rodica Constantinovici, Ioan Macovei. Noul Cod civil. Comentariu pe articole: art. 1-2664. Bucureşti: Editura C.H. Beck, 2012, p. 2562 - 2563.

suficiente, conform art. 1577 alin. (2) din Codul civil, va califica acest concept în sensul circumstanţelor specifice altui sistem de drept, care oferă soluţii corespunzătoare prin calificarea conform *lex causae*.

5. Regula – *lex rei sitae*, locul aflării bunului.

În sensul art. 1 alin. (1) lit. a), b), c) şi d) din Convenţie, forma dispoziţiilor testamentare va fi valabilă dacă ea corespunde condiţiilor prevăzute de *lex loci actus,* la momentul întocmirii, *lex patriae, lex domicilii şi locului reşedinţei obişnuite,* la momentul întocmirii sau în momentul decesului testatorului, doar în cazurile când obiectul succesiunii testamentare sunt bunurile mobile.

Dacă masa succesorală este formată şi din bunuri imobile, transmiterea cărora a fost dispusă prin testament, atunci, conform art. 1 alin. (1) lit. e) din Convenţie, forma dispoziţiilor testamentare trebuie să corespundă în mod obligatoriu condiţiilor prevăzute de *lex rei sitae*.

Promovarea în Convenţie a respectării prevederilor *lex rei sitae,* ca condiţie de recunoaştere a valabilităţii formei dispoziţiei testamentare privind bunurile imobile, după autorul Von Overbeck, *„Este influenţată de existenţa în sistemele de drept anglo-saxon a tradiţiei, conform căreia dispunerea prin testament a bunurilor imobile poate fi guvernată numai de legea locului aflării acesteia, şi doar de aceasta”*.[16]

Astfel, succesorii testamentari pot invoca faţă de organul competent din Republica Moldova oricare din legile determinate conform art. 1 alin. (1) lit. a), b), c) şi d) din Convenţie, privind valabilitatea formei dispoziţiilor testamentare în materia bunurilor mobile, însă nu au alte alternative în materia bunurilor imobile, care trebuie să corespundă condiţiilor de formă prevăzute de legea locului aflării bunurilor imobile.

Mai mult ca atât, aceeaşi regulă era prevăzută de art. 1613 alin. (2) lit. d) din Codul civil, până la aderarea Republicii Moldova la Convenţie, şi anume, *„Întocmirea, modificarea sau revocarea testamentului sunt considerate valabile dacă actul respectă condiţiile de formă aplicabile la data când a fost întocmit, modificat sau revocat, ori la data decesului testatorului, conform legii locului unde se află imobilul ce constituie obiectul succesiunii testamentare”*.

De asemenea, organul competent din Republica Moldova, până la verificarea dacă forma dispoziţiilor testamentare în privinţa bunurilor imobile corespund condiţiilor legii locului aflării bunului imobil, urmează să califice apartenenţa bunului la categoria bunurilor mobile sau imobile în baza art. 1601 alin. (2) din Codul civil, conform căruia, *„Apartenenţa bunului la categoria de bunuri mobile sau imobile, precum şi orice altă calificare juridică a bunurilor, se determină potrivit legii statului pe al cărui teritoriu se află bunurile”*.

Adică, până la verificarea de către organul competent al corespunderii formei dispoziţiilor testamentare privind bunurile imobile legii locului aflării acestora, urmează a fi calificată aparenţa bunurilor la categoria celor mobile sau imobile conform legii locului aflării lor, conţinutului acestei legi urmând a fi stabilit în baza art. 1578 alin. (1) din Codul civil prin coroborare cu 81 alin. (1) din Legea cu privire la notariat, conform căruia, *„La aplicarea legii străine, instanţa de judecată stabileşte conţinutul normelor ei prin atestări obţinute de la organele statului străin care au editat-o, ţinând cont de interpretarea ei oficială şi de practica aplicării ei în statul străin respectiv”*.

La fel, conform art. 2 alin. (2) din Legea cu privire la notariat, *„Notariatul îşi desfăşoară activitatea în baza Constituţiei Republicii Moldova, prezentei legi, altor acte normative, precum şi a tratatelor internaţionale la care Republica Moldova”*.[17]

Respectiv, mecanismul de obţinere a conţinutului acestor legi de către instanţele de judecată şi de către persoanele care desfăşoară activitatea de notariat este prevăzut de art. 465 alin. (4) din Codul de procedură civilă prin coroborare cu art. 2 alin. (2) din Legea nr. 1453 din 08.11.2002, conform căruia, *„Instanţele judecătoreşti ale Republicii Moldova pot da delegaţii instanţelor judecătoreşti străine în vederea efectuării unor acte de procedură. Modul de stabilire a relaţiilor între instanţele judecătoreşti din Republica Moldova şi cele străine se determină de legislaţia Republicii Moldova sau de tratatul internaţional la care aceasta este parte”*.

Astfel, în Convenţie nu sunt prevăzute mecanisme de stabilire a conţinutului *lex causae*, acestea fiind reglementate de *lex fori* în modul descris mai sus.

[16] Alfred E. von Overbeck. L'unification des règles de conflit de lois en matière de forme des testaments. Fribourg: Suisse: Editions universitaires, 1966, p. 17.

[17] Legea nr. 1453 din 08.11.2002, promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 962-III din 14.11.2002. În: Monitorul Oficial nr. 154-157/1209 din 21.11.2002, în vigoare din 21.03.2003.

Însă, când în conflict sunt implicate sistemele de drept ale statelor care sunt parte la tratatele internaţionale care reglementează formele de asistenţă juridică mai simplificate, atunci acestea îşi găsesc aplicabilitate directă în acest context.

Spre exemplu, potrivit art. 15 din Convenţia C.S.I. din 22.01.1993 cu privire la asistenţa juridică şi raporturile juridice în materie civilă, familială şi penală, *„Instituţiile centrale de justiţie ale Părţilor Contractante îşi transmit reciproc, la cerere, informaţii despre legislaţia în vigoare sau care a acţionat pe teritoriile lor şi despre practica aplicării ei de instituţiile de justiţie”*.[18]

6. Revocarea dispoziţiilor testamentare.

Conform art.2 din Convenţie, *„art. 1 se aplică şi dispoziţiilor testamentare, care revocă dispoziţiile testamentare anterioare”.*

În toate cazurile, revocarea rezultă din faptul întocmirii unui testament nou, a cărui formă va fi guvernată de unele din legile materiale determinate competente în baza art. 1 din Convenţie. Oricum, testătatorul are dreptul să se limitează la formularea actului de revocare doar în vederea amânarea testamentului anterior formulat fără a formula noi dispoziţii testamentare.

Potrivit art. 2 alin. (2) din Convenţie, *„revocarea este valabilă din punct de vedere al condiţiilor de formă, dacă corespunde unei din legile determinate competente în baza art. 1”.*

Această regulă a fost prevăzută pentru evitarea unor situaţii contradictorii. Astfel, sunt multiple posibilităţi la întocmirea testamentului pe teritoriul statelor care nu sunt parte la Convenţie. Legile acestor state nu au legătura cu testatorul, adică, nu este legea domiciliului său, legea naţională, etc.. Dar legea materială a unui din aceste state poate cere întocmirea actului de revocare a testamentului să corespundă legii materiale aplicabile condiţiilor de formă dispoziţiilor testamentare. Din acest motiv, autorii Convenţiei au străduit de a da posibilitate testatorului în revocarea dispoziţiilor testamentare în forma în care a întocmit actul testamentar fără a reveni în ţara dată.

După profesorul Batiffol, „prin expresia – *dispoziţiile testamentare care revocă dispoziţiile testamentare anterioare,* s-a intenţionat excluderea din obiectul Convenției revocarea sau modificarea dispoziţiilor testamentare în temeiul încheierii altei căsătorii de către testator sau în legătură cu desfacerea căsătoriei, care sunt aplicate în unele sisteme de drept”[19],

Însă, Convenţia de la Haga nu a luat o atitudine în materia soluţionării conflictului de calificări privind atribuirea formei olografe, autentice sau mistice la condiţiile de formă sau la condiţiile de fond ale testamentului, pentru determinarea temeiurilor de nulitate a dispoziţiilor testamentare.

Dacă în sensul Convenţiei, formele olografice, autentice sau mistice ale testamentelor urmau a fi încadrate la condiţiile de formă, atunci, temeiurile de nulitate a acestora urmau a fi guvernate de legile materiale determinate competente conform art.1 din Convenţie.

Astfel, conflictul de calificări în această materie va fi soluţionat după regula *lex fori.* Dacă, organul competent va califica forma olografă, autentică sau mistică a testamentului încadrarea în condiţiile de formă, atunci, îşi găsesc aplicabilitate temeiurile de nulitate a legilor materiale determinate competente conform art.1 din Convenţie.

În caz contrar, organul competent va stabili legea aplicabile temeiurilor de nulitate dispoziţiilor testamentare conform legii aplicabile condiţiilor de fond actului testamentar în baza normei conflictuale proprii.

7. Dispoziţiile testamentare mixte.

În pofida aspectelor lacunare ale Convenţiei în materia soluţionării conflictelor de calificări, totuşi, sunt prevăzute careva noutăţi privind condiţiile de formă ale dispoziţiilor mixte testamentare.

Conform art. 4 din Convenţie, *„aceasta se aplică, la fel, şi dispoziţiilor testamentare formulate de doi sau mai mulţi testatori printr-un act juridic”.*

Respectiv, în pofida faptului că, astfel de formă a întocmirii actului testamentar nu este prevăzută de legislaţia Republicii Moldova, ea va produce efecte juridice, deoarece, calificarea problemei dispoziţiilor testamentare de doi sau mai mulţi testatori în cadrul unui act juridic va fi efectuat din punct de vedere al condiţiilor de formă şi nu condiţiilor de font ale actului testamentar.

Dacă, aceste dispoziţii testamentare sunt întocmite conform condiţiilor de formă ale legilor materiale determinate competente conform art. 1 din Convenţie, atunci acestea vor fi valabile şi pe teritoriul oricărui stat unde urmează a fi produse efectele juridice.

[18] Ratificată prin Hotărîrea Parlamentului nr.402-XIII din 16.03.1995, în vigoare din 26.03.1996, publicată în ediţia oficială „Tratate internaţionale”, 1999, Vol.16, p. 262.

[19] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 166.

8. Calităţile personale ale testatorului.

Prima propoziţie din art.5 al Convenţiei prevede că, *„orice prescripţii, care limitează formele admise ale dispoziţiilor testamentare şi care se referă la vârstă, cetăţenie sau la alte calităţi ale testatorului, sunt încadrate la condiţiile de formă”.*

În aşa mod, Sesiunea a 9-a a Conferinţei de la Haga a urmat scopul de a rezolva problema principală privind delimitarea domeniului condiţiilor de formă şi condiţiilor de fond, care a apărut în Speţa clasică – Testamentul olandez, soluţionat de instanţele franceze în sec. XIX.

Respectiv, „Un cetăţean olandez a făcut în Franţa un testament în formă olografă. Codul civil olandez (art. 992) din acel timp interzicea cetăţenilor olandezi de a face testamente în formă olografă şi prevedea că această interdicţie se referă şi la testamentele efectuate în străinătate. În faţa instanţelor franceze, investite cu soluţionarea cauzei, problema care s-a pus a fost aceea de a califica noţiunea de „testament olograf”. Cele două sisteme de drept în prezenţă (francez şi olandez) interpretau în mod diferit această noţiune. Astfel, potrivit dreptului francez această noţiune era calificată ca o problemă de formă, şi în consecinţă ea intra în conţinutul normei conflictuale *locus regit actum*, care trimitea la dreptul francez, aceasta considerând testamentul valabil. Însă, potrivit dreptului olandez, testamentul olograf ca fiind o problemă de capacitate a cetăţeanului olandez şi, în consecinţă, conform normei conflictuale *lex patriae*, în conţinutul căreia intra, testamentul olograf era supus legii olandeze, care invalida testamentul”.[20]

Actualmente, forma dispoziţiilor testamentare, la fel calificată ca problemă ai capacităţii testatorului, în art. 63 alin. (1) din Codul civil portughez, conform căruia, *„Capacitatea de a întocmi, modifica sau revoca orice dispoziţie testamentară, în egală măsură cu, cerinţele pentru forma acestor dispoziţii testamentare în contextul vârstei testatorului, sunt guvernate de legea personală a autorului acestora la momentul întocmirii dispoziţiilor testamentare”.*[21]

În cazul întocmirii de către un cetăţean portughez a unui testament olograf pe teritoriul Franţei sau Belgiei, din punct de vedere al legislaţiei portugheze, forma testamentului va fi calificată ca o problemă a condiţiei de fond şi va fi guvernată de legea personală a testatorului, care nu admite forma olografă, fiind lovit de nulitate. Însă, din punct de vedere ai legislaţiilor franceze sau belgiene, va fi o problemă a condiţiei de formă, legea aplicabilă fiind determinată cu ajutorul normei conflictuale în materia condiţiilor de formă care trimite la legea locului întocmirii, adică franceză sau belgiană, care recunosc valabilitatea formei olografe a testamentului.[22]

Regula stabilită prin art. 5 din Convenţie este printată spre uniformizarea internaţională a interdicţiei, existentă în unele sisteme de drept, la întocmirea testamentelor olografe sau mistice de către persoanele care nu atins vârsta capacităţii de exerciţiu.

Prin art. 5, Convenţia califică această interdicţie ca problemă de formă a testamentului, care se soluţionează în baza acesteia de către Statele Contractante.

Rezultă că, Statele Contractante nu pot face trimite la legea care guvernează condiţiile de fond ale testamentului, conform cărora forma olografă sau mistică este nulă, urmând să recunoască competenţa doar ale legilor determinate competente conform art.1 din Convenţie.

Exemplul testamentului întocmit de către cetăţeanul portughez presupune recunoaşterea valabilităţii acestuia pe teritoriul Statelor Contractante, deoarece a fost format pe teritoriul Belgiei, unde este cunoscută instituţia testamentului olograf.

Este evident faptul că, unele State Contractante, inclusiv şi Portugalia, în scopul de a promova încadrării problemei formei dispoziţiilor testamentare la condiţiile de fond au insistat asupra posibilităţii formulării a careva rezerve în acest context.

Astfel, conform art. 11 din Convenţie, *„Fiecare Parte Contractantă are dreptul de a formula rezerve pentru a nu recunoaşte, în contextul legislaţiei proprii, formele dispoziţiilor testamentare în străinătate, fiind sunt îndeplinite următoarele condiţii:*

a). Dispoziţiile testamentare sunt valabile cât priveşte condiţiile de formă conform legii aplicabile doar din punct de vedere al locului unde testatorul a întocmit testamentul,

[20] Yvon Loussouarn, Pierre Bourel. Droit international privé**.** 5-ed. Paris: Dalloz, 1996, p. 194 – 195.

[21] Codul civil al Portugaliei, promulgat prin Decretul-Legea nr. 47-344 din 25 noiembrie 1966, intrat în vigoare la 01 iulie 1967.

[22] François Rigaux, Marc Fallon. Droit international privé. T. 2: Droit positif belge. Bruxelles: Larcier, 1993. 386 p.

b). Testatorul a avut cetăţenia statului, care a formulat rezerva,

c) Testatorul a avut domiciliul statului indicat sau reşedinţa obişnuită,

d) Testatorul a decedat pe teritoriul altui stat decât cel unde a întocmit dispoziţiile testamentare".

În orice caz, rezerva în cauză, îşi găseşte aplicabilitate doar în privinţa patrimoniului care se află pe teritoriul statului, care a formulat-o.

Ca finalitate, recunoaşterea testamentului olograf ca nevalabil poate avea loc doar în cazul când, testatorul, domiciliat pe teritoriul statului al cărui cetăţean este, unde dispune de patrimoniu, a plecat pe teritoriul altui stat doar cu scopul de a întocmi un testament olograf. În celelalte cazuri, când testatorul a domiciliat în străinătate sau a decedat în străinătate, decât în statul al cărui cetăţean este, valabilitatea testamentului olograf urmează a fi recunoscută oriunde, chiar şi în privinţa patrimoniului aflat pe teritoriul statului, care a formulat rezerva menţionată din Convenţie.

Art. 5 din Convenţie indică, în afara vârstei şi cetăţeniei, la *„alte calităţi personale ale testatorului".*

Conform sistemului de drept musulman, specific pentru statele care nu sunt membre ale Conferinţei de la Haga privind Dreptul internaţional privat, sunt stabilite interdicţii la întocmirea dispoziţiilor testamentare în anumite forme în dependenţă de sex sau rasă a testatorului. În loc de a fi această problemă rezolvată prin invocarea de către organele competente a ordinii publice privind înlăturarea aplicării unui astfel de sistem de drept, autorii Convenţiei au mers pe calea elaborării unor soluţii mai pozitive. De aceea, chiar dacă legea aplicabilă condiţiilor de fond – legea persoană sau legea succesorală, stabileşte aceste interdicţii, pentru valabilitatea formei dispoziţiilor testamentare în toate Statele Contractante este suficient ca testatorul să le întocmit pe teritoriul unui Stat Contractant, folosind forma locului unde a fost întocmit.

Dacă folosirea unor forme ale testamentului este imposibilă pentru unele persoane cu dezabilităţi (spre exemplu, lipsa vederii, paralizarea fizică, etc.), aceste circumstanţe sunt calificate ca imposibilităţi de facto, şi respectiv, în baza legii aplicabile formei dispoziţiilor testamentare, sunt aplicate formalităţile suplimentare, necesare pentru respectarea condiţiilor de formă.

Conform art. 1460 din Codul civil al Republicii Moldova, *„Dacă testatorul, dintr-o anumită cauză, nu poate semna personal testamentul, la rugămintea şi în prezenţa lui, precum şi în prezenţa a cel puţin 2 martori şi a notarului, poate semna o altă persoană. În acest caz, trebuie indicată cauza care l-a împiedicat pe testator să semneze personal. Martorii, de asemenea, semnează în testament".*

Legislaţia civilă naţională a prevăzut şi condiţiile în care persoanele analfabete sau cu dicicienţe fizice au posibilitatea întocmirii testamentului fiind necesară prezenţa a 2 martori şi a unei persoane care poate comunica cu testatorul, care confirmă prin semnătură manifestarea lui de voinţă.[23]

În Raportul explicativ la Convenţie se accentuează că, forma testamentului, special folosită pentru întocmire de către militari nu cade sub incidenţa art. 5 din Convenţie.[24]

În acest sens, prin art. 1459 din Codul civil al Republicii Moldova, anumite forme speciale de testamente, inclusiv şi cel întocmit de comandantul unităţii militare, au fost asimilate celor autentificate notarial cu condiţia expedierii testamentului, cel târziu a doua zi după autentificare, unuia dintre notarii de la locul instituţiei date.

9. Calităţile personale ale martorilor.

A doua propoziţie din art. 5 al Convenţiei califică şi problema calităţilor care trebuie să le întrunească martorii, când sunt antrenaţi pentru asigurarea valabilităţii dispoziţiilor testamentare. Anume, conform legii aplicabile formei dispoziţiilor testamentare şi nu potrivit legii succesorale sau legii personale ale testatorului sunt determinate condiţiile privind vârsta minimă a martorului, gradul legăturilor de rudenie cu testatorul, inclusiv şi, cetăţenia acestuia.

Dacă legea aplicabilă formei dispoziţiilor testamentare va fi cea a Republicii Moldova, şi respectiv, calităţilor personale ale martorilor, atunci, conform art. 1462 din Codul civil al Republicii Moldova, *„Nu pot fi martori testamentari persoanele care nu au atins majoratul, cele lipsite de capacitatea de exerciţiu, moştenitorii testamentari şi rudele lor pe linie ascendentă şi descendentă, surorile, fraţii, soţul (soţia) şi legatarul".*

Sub aspect comparativ, sunt remarcabile şi unele condiţii specifice din art. 980 al Codului civil francez, conform căruia, *„Martorii, chemaţi a fi prezenţi la întocmirea testamentului, sunt obligaţi*

[23] Art. 1451 din Codul civil al Republicii Moldova.

[24] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 169.

să cunoască limba franceză şi să fie majori, să poată semna şi să dispună de capacitate de exerciţiu deplină. Ei pot fi de acelaşi sex cu testatorul sau de sex diferit, însă soţul sau soţia nu pot fi martori pe marginea aceluiaşi act juridic".[25]

În pofida faptului că, incontestabil, calităţile personale ale martorilor sunt calificate ca problemă de formă a testamentului, pot interveni careva dubii în acest sens urmare a unei analize juridice mai detaliată.

Spre exemplu, apar întrebări privind modul în care urmează de procedat, când legea unui stat (Republicii Moldova), aplicabilă formei dispoziţiilor testamentare, cere ca martorul să fie major, dar în această calitate este antrenat un cetăţean al Ruandei. Urmează ca, condiţia majoratului să fie apreciată conform legii materiale aplicabilă formei dispoziţiilor testamentare, care în condiţiile legislaţiei Republicii Moldova, conform art. 20 alin. (1) din Codul civil, martorul devine major la atingerea vârstei de 18 ani, comparativ cu legislaţia Ruandei, persoana fizică, din punct de vedere al legii personale a martorului, devine majoră de la vârsta de 21 ani. Accentuând asupra lipsei a careva poziţii din partea negociatorilor la Convenţie, în Raportul explicativ privind aplicarea acesteia este anexată Încheierea Instanţei Federale a Elveţiei din 08 noiembrie 1935, conform căreia, a fost argumentată rezonabilitatea calificării problemei majoratului a martorului testamentar ca condiţie de formă, şi respectiv, aplicarea legii materiale care guvernează forma dispoziţiilor testamentare. [26]

Cu toate că, legea aplicabilă formei testamentului face trimitere abstractă la conceptul de majorat, ea subînţelege vârsta minimă de la care se presupune că persoana fizică este capabilă să fie martor testamentar. Nu ar fi rezonabil ca, în sistemul de drept unde se recunoaşte majoratul de la 18 ani, să determine capacitatea de exerciţiu a martorului, care este căsătorit şi are 24 ani, în conformitate cu legea străină, care recunoaşte capacitatea deplină de exerciţiu de la 25 ani.

Posibilitatea participării martorului la întocmirea testamentului urmează, din punctul meu de vedere, a fi apreciată în contextul social-juridic al dreptului, aplicabil formei testamentului, fără necesitatea artificială de a determina legea aplicabilă calităţilor personale ale martorului conform legii personale.

B. Ordinea publică de drept internaţional privat.

Potrivit art.7 din Convenţie, *„aplicarea legii competente determinată în baza normelor conflictuale din convenţie, poate fi înlăturată doar în cazul când ea contravine, în mod evident, ordinii publice".*

Este evident faptul că, formularea rezervelor la unele prevederi dintr-un act internaţional influenţează eficacitatea întregului mecanism juridic al acestuia. Concomitent, această posibilitate, simplifică aplicarea practică a ordinii publice în contextul calificării acestei instituţii în sensul efectului pozitiv al rezervelor.[27]

Potrivit art. 12 din Convenţie, *„Fiecare din Părţile contractante are dreptul de a formula rezerve privind excluderea aplicării prezentei Convenţii în materia testamentului, care conform legii proprii, nu se referă la relaţiile succesorale".* În lipsa unei astfel de rezerve, alte Părţi Contractante au formulat acordul cert cu principiul, conform căruia Convenţia se aplică condiţiilor testamentare, care nu au un caracter succesoral. Respectiv, instanţele din aceste state nu vor putea argumenta înlăturarea aplicării Convenţiei prin calificarea abstractă a instituţiei ordinii publice. Soluţia va fi analogică pentru statele, a căror lege materială nu admite întocmirea testamentului olograf, dacă au ratificat sau au aderat la Convenţie, formulând rezervă la art. 11. Acestea nu vor avea posibilitatea, conform regulii generale, de a califica faptul că testamentul olograf contravine ordinii publice, în condiţiile când acesta a fost întocmit de propriul cetăţean.

Considerăm că, rezerva, prevăzută de art. 10 din Convenţie, are o semnificaţie cu mult mai importantă. Astfel, *„Fiecare Parte Contractantă are posibilitatea de a rezerva dreptul de a nu recunoaşte dispoziţiile testamentare făcute pe cale orală de un cetăţean al său care nu posedă nici o altă cetăţenie, cu excepţia unor circumstanţe excepţionale".*

Această rezervă a fost formulată şi de Republica Moldova, conform art. 1 alin. (2) din Legea nr. 107 din 19.05.2011 pentru aderarea la Convenţia privind conflictele de legislaţie

[25] Codul civil francez din 1804, completat prin Legea nr. 97 – 987 din 28 octombrie 1997. Ed. Code Civil. Paris: Daloz, 1999. [On-line]: http://www.rabenou.org/civil.html. (Vizitat la: 08.10.2012).

[26] Arrêt du Tribunal Fédéral, vol.61, II, p. 320.

[27] Droz. G.A.L. Les réserves et les facultés dans les Conventions de La Haye de droit international privé. Dans: Revue critique de droit international privé. 1969, p. 407.

referitoare la forma dispoziţiilor testamentare, încheiată la Haga la 05 octombrie 1961.[28]

Respectiv, prin faptul că, Părţile Contractante au prevăzut o rezervă specială privind testamentul oral, se atestă că, folosirea unei astfel de forme testamentare nu poate fi calificată că contravine ordinii publice sistemelor de drept din statele, care nu au formulat astfel de rezervă, sau în situaţiile când rezerva nu îşi găseşte aplicabilitate. Spre exemplu, în Germania, testamentul oral este valabil, chiar şi dacă a fost formulat în Austria, care admite folosirea acestei forme. Atât Germania cât şi Austria nu a formulat careva rezerve de la recunoaşterea formei orale a testamentului şi orice trimitere că contravine ordinii publice va contrazice prevederile Convenţiei. În pofida caracterului limitativ al art. 10 din Convenţie, nu se admite invocarea ordinii publice pentru nerecunoaşterea formei orale a testamentului formulat de către cetăţeanul altui stat.

C. Modul de aplicare a dreptului statului cu o pluralitate de sisteme de drept.

- *Pluritatea sistemelor de drept aplicate după principiul organizării teritoriale.*

Art.1 din Convenţie, în majoritatea cazurilor, determină competenţa legii cetăţeniei testatorului pentru a guverna condiţiile de formă a dispoziţiilor testamentare. Însă, trimiterea la legea naţională a testatorului nu rezolvă problema identificării legii materiale în statele unde coexistă mai multe sisteme de drept din cauza formării teritoriale specifice, cum ar fi cea din Statele Unite ale Americii sau Canada.

Pentru a soluţiona această problemă, art. 1 alin. (2) din Convenţie prevede că, *„dacă legea naţională reprezintă o pluralitate de sisteme de drept, legea materială, care urmează a fi aplicată, se determină conform dispoziţiilor interne ale statului căruia îi aparţin, iar în caz de imposibilitate, se aplică sistemului legislativ cu care testatorul a avut cele mai strânse legături”*. Din cauza că, în majoritatea statelor unde coexistă mai multe sisteme de drept nu sunt prezente norme conflictuale uniformizate pentru determinarea legii competente a guverna forma dispoziţiilor testamentare, identificarea acesteia fiind pusă în sarcina instanţei de judecată care a fost sesizată pentru soluţionarea cauzei. Determinarea legii materiale urmează a fi efectuată prin respectarea de către instanţă a principiului – *favor testamenti*.[29]

Astfel, dacă cetăţeanul Statelor Unite ale Americii întocmeşte în Anglia un testament olograf, specific pentru dreptul francez aplicat în statul Luiziana, unde s-a născut, dar fiind domiciliat în statul New-York, atunci instanţa de judecată din unele Părţi Contractante la Convenţie, sesizată a soluţiona stabilirea legii materiale competentă, în vederea asigurării valabilităţii dispoziţiilor testamentare, va indica asupra aplicării legii din statul Luiziana decât legea din statul New-York, unde se aplică sistemul de drept anglo-saxon, potrivit căruia, forma olografă a testamentului este nulă. În acest sens, calificarea orientată spre asigurarea valabilităţii dispoziţiilor testamentare reprezintă una din priorităţile Convenţiei din 1961. În exemplul menţionat, instanţa va califica locul naşterii testatorului în statul Luiziana ca locul cu care are cele mai strânse legături în pofida faptului că, la momentul întocmirii testamentului avea domiciliul sau desfăşura activitatea în statul New-York. Sau invers, instanţa are posibilitatea de a nu lua în considerare că testatorul s-a născut pe teritoriul statului New-York şi va califica sistemul de drept cu care are cele mai strânse legături reieşind din locul unde domicilia sau îşi desfăşura activitatea la momentul întocmirii testamentului, adică în statul Luiziana, oricum stabilind aplicabilă legea din statul Luiziana, reieşind din respectarea principiului - *favor testamenti.*

- *Pluritatea sistemelor de drept aplicate după principiul confesional.*

Profesorul Batiffol, în Raportul explicativ privind aplicarea Convenţiei a menţionat şi despre problema aplicării dreptului statelor unde coexistă mai multe sisteme de drept formate pe principii confesionale, menţionând că, *„în unele state sistemele de drept se aplică în dependenţă de apartenenţa religioasă. Fiecare stat trebuie să apreciază în mod individual dacă îşi găseşte aplicabilitate sistemul de drept existent într-un anumit teritoriu al său , şi instanţa străină trebuie să aplice sistemul de drept, recunoscut şi folosit de către autorităţile acestui teritoriu”.*[30]

Soluţia propusă are un caracter mai mult teoretic decât practic. În unele cazuri, nu există reguli specifice privind determinarea legislaţiei confesionale competentă a guverna forma

[28] Pe lângă Republica Moldova au formulat rezerve şi următoarele state: RSA, Belgia, Franţa, Estonia, Luxemburg, Elveţia, Turcia, Ucraina, Armenia, Botswana, Tonga.

[29] Favorizarea moştenirii şi succesiunii testamentare.

[30] Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H.Batiffol, p. 161.

dispoziţiilor testamentare. Dacă, cetăţeanul Norvegiei, care aparţine Bisericii Metodice, a întocmit un testament pe teritoriul Irakului sau Arabiei Saudite, atunci nu va posibilă identificarea a careva sisteme confesionale din aceste state, capabile a soluţiona conflictul de legi.

Astfel de situaţii apar din cauza că, testatorul, în majoritatea cazurilor, nici nu sesizează să se conformeze legilor statului unde a întocmit testamentul, urmând doar legea naţională sau legea domiciliului său.

Oricum, dacă în cazuri excepţionale, cetăţeanul străin întocmeşte testamentul pe teritoriul unui stat cu respectarea unei forme specifice acestuia, atunci valabilitatea testamentului conform normelor sistemului de drept confesional urmează a fi recunoscută.

Astfel, dacă cetăţenii Statelor Unite ale Americii sau Olandei, care sunt adepţii religiei - iudaism, vor întocmi testamente în Liban sau Iran în forme specifice, prevăzute de dreptul iudaic, indiferent de lipsa în dreptul libanez sau iranez ale normelor conflictuale corespunzătoare, condiţiile de formă stabilite de legea iudaică a fost respectată, deoarece testatorul are o legătură strânsă cu ea, şi anume, religia.[31]

D. Soluţionarea conflictelor de legi în timp.

Prin art. 8, Convenţia stabileşte că, *„ea se aplică în toate cazurile, când testatorul decedează după intrarea sa în vigoare”.*

Astfel rezultă că, valabilitatea testamentului este calificată în sensul Convenţiei, chiar dacă a fost întocmit până la intrarea în vigoare pentru statul, a cărui lege guvernează condiţiile de formă, cu condiţia ca momentul decesului s-a produs după momentul intrării în vigoare.

Însă, conform art. 13 din Convenţie, *„Fiecare Parte Contractantă îşi rezervează dreptul de a nu aplica dispoziţiile art. 8, stabilind determinarea legii aplicabile formei dispoziţiilor testamentare conform Convenţiei doar în privinţa celor formulate după intrarea în vigoare”.* Această rezervă nu şi-a găsit o popularitate deosebită între Părţile Contractante cu excepţia Armeniei şi Botswana.

Totodată, considerăm că un segment lacunar din Convenţie îl formează lipsa a careva reglementări privind procedura atestării veridicităţii semnăturii testatorului, calitatea în care a acţionat semnatarul testamentului, după caz, identitatea sigiliului sau a ştampilei de pe actul testamentar, mai ales în cazul testamentului autentic sau mistic.

Adică, pe lângă recunoaşterea formei dispoziţiilor testamentare întocmite pe teritoriul unei Părţi Contractante prin prisma corespunderii acesteia uneia din legile materiale determinate competente conform art. 1 din Convenţie, mai este necesar de respectat şi procedura aprecierii forţei probante a actului testamentar.

Acest domeniul este asigurat prin Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 cu privire la suprimarea cerinţei supralegalizării actelor oficiale, la sunt părţi toate Statele Contractante al Convenţiei privind conflictele de legislaţie referitoare la forma dispoziţiilor testamentare, inclusiv şi, Republica Moldova care a aderat la prima Convenţie prin Legea nr. 42-XVI din 02.03.2006.[32]

Conform art. 1 alin. (1) din Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 cu privire la suprimarea cerinţei supralegalizării actelor oficiale, *„Prezenta Convenţie se aplică actelor oficiale care au fost întocmite pe teritoriul unui stat contractant şi care urmează să fie prezentate pe teritoriul unui alt stat contractant”.*[33]

Potrivit art. 2 alin. (2) lit. c) şi lit. d) din Convenţie, *„Sunt considerate acte oficiale, în sensul prezentei Convenţii: ... actele notariale, declaraţiile oficiale depuse pe un act sub semnătură privată”.*

Atestarea veridicităţii semnăturii, calităţii în care a acţionat semnatarul actului sau, după caz, identitatea sigiliului sau a ştampilei de pe acest act, se face prin aplicarea apostilei eliberată de către autoritatea competentă a statului din care emană documentul.[34]

Respectiv, conform art. 5 din Convenţie, *„Apostila este eliberată la cererea semnatarului sau a oricărui alt deţinător al actului. Întocmită în mod corespunzător, ea atestă veridicitatea semnăturii, calitatea în care a acţionat semnatarul actului sau, după caz, identitatea sigiliului sau a ştampilei de pe acest act”.*

Remarcabil este faptul că, conform art. 2 din Legea nr. 42-XVI din 02.03.2006 pentru aderarea la

[31] G. Droz. Regards sur le droit international prive compare. Cours général de droit international privé. Dans: Revue internationale de droit comparé. Janvier-mars 1993, Vol. 45, N°1, p. 284 - 289.

[32] La prezenta Convenţie sunt Părţi Contractante - 104 state.

[33] Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 cu privire la suprimarea cerinţei supralegalizării actelor oficiale, la care Republica Moldova a aderat prin Legea nr.42-XVI din 02.03.2006.

[34] Art. 3 din Convenţie.

Convenţia cu privire la suprimarea cerinţei supralegalizării actelor oficiale străine, în materia actelor testamentare, este competentă a aplica apostila în calitate de autoritate responsabilă, Ministerul Justiţiei al Republicii Moldova.

Adică, dacă moştenitorii testamentari, astfel desemnaţi de către testatorul cetăţean străin, care a întocmit dispoziţiile testamentare pe teritoriul Republicii Moldova, în formele specifice legislaţiei date, intenţionează să prezinte actul testamentar către organele competente din străinătate, care au deschis procedura succesorală, pentru atestarea veridicităţii semnăturii testatorului, calităţii în care a acţionat semnatarul actului sau, după caz, identitatea sigiliului sau a ştampilei de pe testament aplicat de către organul notarial din Republica Moldova, fie are formele autentic sau mistic, aceştia urmează să se adreseză la Ministerul Justiţiei al Republicii Moldova în vederea aplicării apostilei.

Ca excepţie de la procedura apostilării pot fi cazurile prevăzute de art. 3 alin. (2) din Convenţie conform căruia, *„formalitatea apostilării nu poate fi cerută atunci când fie legile, regulamentele sau uzanţele în vigoare în statul în care actul urmează să fie prezentat, fie o înţelegere între două sau mai multe state contractante o înlătură, o simplifică sau scuteşte actul de supralegalizare”*.

Astfel, conform art. 22 din Tratatul din 06.07.1996 între Republica Moldova şi România privind asistenţa juridică în materie civilă şi penală, *„Actele care emană de la autorităţile competente sau de la alte instituţii ale uneia dintre Părţile Contractante, precum şi actele sub semnătură privată, cărora acestea le dau dată certă şi le atestă autenticitatea semnăturii, sunt valabile pe teritoriul celeilalte Părţi Contractante fără vreo altă legalizare. Această dispoziţie se aplică şi cu privire la extrasele şi copiile de pe aceste acte. Actele menţionate au pe teritoriul celeilalte Părţi Contractante, aceeaşi forţă probantă ca şi actele de acelaşi fel ale acestei din urmă Părţi Contractante”*.[35]

De asemenea, conform art. 13 din Convenţia C.S.I. din 22.01.1993 cu privire la asistenţa juridică şi raporturile juridice în materie civilă, familială şi penală, *„Actele, care au fost întocmite sau certificate de către instituţia de justiţie sau de o persoană oficială de pe teritoriul unei Părţi Contractante, în limitele competenţei lor şi în forma stabilită şi certificate cu sigiliu, sunt valabile pe teritoriile altor Părţi Contractante fără vreo altă legalizare. Actele, care pe teritoriul unei Părţi Contractante sunt recunoscute ca fiind oficiale, au pe teritoriul altor Părţi Contractante aceeaşi forţă probantă”*.

Relevante exemple de *„înţelegeri între două sau mai multe state contractante care înlătură, simplifică sau scuteşte procedura de apostilare”,* sunt cele încheiate între Republica Moldova şi Ucraina sau Republica Turcia, în condiţiile când toate sunt parte la Convenţia privind conflictele de legislaţie referitoare la forma dispoziţiilor testamentare în multiple state.

Potrivit art. 15 din Tratatul din 13.12.1993 între Republica Moldova şi Ucraina privind asistenţa juridică şi relaţiile juridice în materie civilă şi penală, *„Actele întocmite sau legalizate de organul corespunzător al uneia din Părţile Contractante, prevăzute de sigiliul oficial şi semnătura persoanei autorizate, au valabilitate pe teritoriul altei Părţi Contractante fără vreo altă legalizare. Aceasta se referă şi la copiile şi traducerile actelor care sunt legalizate de organul corespunzător”*.[36]

La fel, conform art. 8 din Acordul din 22.05.1996 între Republica Moldova şi Republica Turcia cu privire la asistenţa juridică în materie civilă, comercială şi penală, *„Documentele întocmite sau certificate de autorităţile juridice ale unei Părţi Contractante pentru folosirea în faţa autorităţilor juridice ale celeilalte Părţi Contractante nu vor fi supuse legalizării, cu condiţia că ele sunt semnate şi oficial ştampilate”*.[37]

Concluzii

Intrarea în vigoare a Convenţiei de la Haga din 05 octombrie 1961 privind conflictele de legislaţie referitoare la forma dispoziţiilor testamentare în multiple state, care au sisteme de drept specifice şi deferite, în mod considerabil asigură micşorarea numărului de disensiuni litigioase legate de valabilitatea condiţiilor de formă a dispoziţiilor testamentare cu element de extraneitate. Aceste finalităţi sunt asigurate prin eficacitatea mecanismelor prevăzute în Convenţie, apreciate şi de Republica Moldova prin aderare conform Legii nr. 107 din 19.05.2011.

[35] Ratificat prin Hotărîrea Parlamentului Hotărîrea Parlamentului nr.1018-XIII din 03.12.1996, în vigoare din 03.12.1996. În: Monitorul Oficial nr.83/785 din 26.12.1996.

[36] Ratificat prin Hotărîrea Parlamentului nr.261-XVI din 04.11.1994, în vigoare din 24.04.1995, publicat în ediţia oficială „Tratate internaţionale”, 1999, vol. 22, p. 85.

[37] Ratificat prin Hotărîrrea Paralamentului nr.1017-XIII din 03.12.1996, în vigoare din 22.03.2001, publicat în ediţia oficială „Tratate internaţionale”, 2002, vol. 29, p. 355.

Bibliografie:

1. Actes et documents de la Neuvième session, t. III, 1960, Forme des testaments et Rapport explicatif de M.H. Batiffol.
2. Arrêt du Tribunal Fédéral, vol.61, II, 627 p.
3. Codul civil al României, adoptat prin Legea nr. 287/2009, promulgat prin Decretul Preşedintelui României nr.518/2011. În: Monitorul Oficial al României nr.409 din 10 iunie 2011, intrat în vigoare la 01 octombrie 2011.
4. Codul civil francez din 1804, completat prin Legea nr. 97 – 987 din 28 octombrie 1997. Ed. Code Civil. Paris: Daloz, 1999. [On-line]: http://www.rabenou.org/civil.html. (Vizitat la: 08.10.2012).
5. Codul civil francez din 1804, completat prin Legea nr. 97 – 987 din 28 octombrie 1997. Ed. Code Civil. Paris: Daloz, 1999. http://www.rabenou.org/civil.html. (Vizitat la: 02.11.2012).
6. Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 privind conflictele de legislaţie referitoare la forma dispoziţiilor testamentare, la care Republica Moldova a aderat prin Legea nr.107 din 19.05.2011, Promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.164-VI din 20.06.2011. În: Monitorul Oficial nr.103-106/270 din 24.06.2011, în vigoare din 24.06.2011.
7. Convenţia de la Haga din 05 octombrie 1961 cu privire la suprimarea cerinţei supralegalizării actelor oficiale, la care Republica Moldova a aderat prin Legea nr.42-XVI din 02.03.2006, Promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.496-IV din 16.03.2006. În: Monitorul Oficial nr. 47-50/206 din 24.03.2006, în vigoare din 24.03.2006.
8. Dicţionarul explicativ al limbii române. Ediţia a II-a. Bucureşti: Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan", Editura „Univers Enciclopedic", 1998.
9. Flavius-Antoniu Baias, Eugen Chelaru, Rodica Constantinovici, Ioan Macovei. Noul Cod civil, Comentariu pe articole. Bucureşti: Editura C.H. Beck, 2012. 200 p.
10. Legea cu privire la recensământul populaţiei şi al locuinţelor din Republica Moldova în anul 2014 nr.90 din 26.04.2012, promulgată prin decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.117-VII din 13.06.2012. În: Monitorul Oficial nr. 126-129/407 din 22.06.2012, în vigoare din 22.06.2012.
11. Codul civil al Portugaliei, promulgat prin Decretul-Legea nr.47-344 din 25 noiembrie 1966, intrat în vigoare la 01 iulie 1967.
12. Convenţia C.S.I. din 22.01.1993 cu privire la asistenţa juridică şi raporturile juridice în materie civilă, familială şi penală Ratificată prin Hotărîrea Parlamentului nr.402-XIII din 16.03.1995, în vigoare din 26.03.1996, publicată în ediţia oficială „Tratate internaţionale", 1999, vol.16.
13. Tratatul din 13.12.1993 între Republica Moldova şi Ucraina privind asistenţa juridică şi relaţiile juridice în materie civilă şi penală, Ratificat prin Hotărârea Parlamentului nr. 261-XVI din 04.11.1994, în vigoare din 24.04.1995, publicat în ediţia oficială „Tratate internaţionale", 1999, vol.22, p. 85.
14. Acordul din 22.05.1996 între Republica Moldova şi Republica Turcia cu privire la asistenţa juridică în materie civilă, comercială şi penală, Ratificat prin Hotărîrrea Paralamentului nr.1017-XIII din 03.12.1996, în vigoare din 22.03.2001, publicat în ediţia oficială „Tratate internaţionale", 2002, vol. 29.
15. Tratatul din 06.07.1996 între Republica Moldova şi România privind asistenţa juridică în materie civilă şi penală Ratificat prin Hotărîrea Parlamentului Hotărîrea Parlamentului nr. 1018-XIII din 03.12.1996, în vigoare din 03.12.1996. În: Monitorul Oficial nr.83/785 din 26.12.1996.
16. Codul civil nr.1107-III din 06.06.2002, promulgat prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.719-III din 11.06.2002. În: Monitorul Oficial nr.82-86/661 din 22.02.2002, în vigoare din 12.06.2003.
17. Legea nr.1453 din 08.11.2002 cu privire la notariat, promulgată prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr.962-III din 14.11.2002. În: Monitorul Oficial nr. 154-157/1209 din 21.11.2002, în vigoare din 21.03.2003.
18. Медведев И.Г. Имущественные отношения супругов и наследование, Комментарий к Конвенциям. Москва: Изд.: Wolters Kluwer, 2007. xvi + 231 с.
19. Alfred E. von Overbeck. L'unification des règles de conflit de lois en matière de forme des testaments. Fribourg: Suisse: Editions universitaires, 1966. xviii + 139 p.
20. Droz G.A.L. Regards sur le droit international prive compare. Cours général de droit international privé. Dans: Revue internationale de droit comparé. Janvier-mars 1993, Vol. 45, nr. 1, p. 284 – 289.
21. Droz. G.A.L. Les réserves et les facultés dans les Conventions de La Haye de droit international privé. Dans: Revue critique de droit international privé. 1969.
22. François Rigaux, Marc Fallon. Droit international privé. T. 2: Droit positif belge. Bruxelles: Larcier, 1993. 386 p.
23. Yvon Loussouarn, Pierre Bourel. Droit international privé. 5-ed. Paris: Dalloz, 1996. 869 p.

Copyright© ŞEREMET Igor, 2012.